

Қазақ ұлттық өнер университеті

ӘОЖ 782.9

Қолжазба құқығында

6D040100 — Музыкаведение мамандығы бойынша философия докторы (PhD) дәрежесін алуға ұсынылған Сауле Қарасайқызы Мусаходжаеваның «Қазақ операсындағы ұжымдық авторлық» атты диссертацияның АННОТАЦИЯСЫ

Қазақстан Республикасы,
Нұр-Сұлтан, 2020

Диссертация Қазақ ұлттық өнер университетінің
"Музыкатану және композиция" кафедрасында орындалды

Ғылыми кеңесшілер:

Джумакова У. Р. – өнертану докторы,
Қазақ ұлттық өнер университетінің
"Музыкатану және композиция" кафедрасының профессоры

Булычёва А. В. – өнертану кандидаты,
П.И.Чайковский атындағы
Мәскеу мемлекеттік консерваториясының
"Шетел музыка тарихы" кафедрасының доценті

Ресми рецензенттер:

Ульмасов Ф. А. – өнертану докторы,
М. Тұрсынзаде атындағы Тәжік мемлекеттік мәдениет және өнер
институтының "Музыка тарихы және теория" кафедрасының
профессоры

Абдрахман Г. Б. – өнертану кандидаты,
Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясының
"Музыкатану және композиция" кафедрасының профессоры

Қорғау "Қазақ ұлттық өнер университетінің" диссертациялық кеңестің
отырысында 2020 жылғы 25 қарашада сағат 16.00-да онлайн режимінде
өтеді. Мекенжайы: Нұр-сұлтан қаласы, Тәуелсіздік көшесі, 50.

ZOOM платформасының қосылу сілтемесі 18.10.2020 kaznui.kz
сайтында жарияланады.

Диссертация және басқа құжаттармен Қазақ ұлттық өнер
университетінің кітапханасында және <https://kaznui.kz/musakhodzhaeva-saule-karasaevna/> сайт бойынша танысуға болады.

Диссертацияның аннотациясы 25.10.2020 жиберілген.

Ұжымдық шығармашылық пен авторлық құрылымдарға қызығушылық адам қызметінің әртүрлі салаларында байқалады. Бірлескен авторлық — бұл өнердің көптеген түрлерінде кең таралған тәжірибе: кескіндеме, мүсін, әдебиет, кино. Ұжымдық шығармашылық пен авторлық музыкалық өнерде де жиі кездеседі, оның әртүрлі жанрларында (аспаптық сюита, киномузыкасы, оратория, әнұран) бірнеше авторлардың бірігуі мүмкін. Авторлардың ынтымақтастығы үшін ең қолайлы жағдайлар музыкалық-сахналық жанрларда (опера, водевиль, мюзикл және т.б.) туындайды. Біздің зерттеу нысанысыз — опера.

Опера синтетикалық жанр ретінде өнердің бірнеше түрін қамтиды және композитордың, либреттистің, режиссердің, дирижердің, орындаушылардың және т.б. ұжымдық шығармашылығын қажет етеді. Ұжымдық түрде жазылған опералар тарихтың әртүрлі кезеңдерінде және әртүрлі ұлттық мәдениеттерде пайда болды. Ұжымдық авторлық қазақ операсында да бар.

Қазақ операсы өнерінің тарихы ХХ және ХХІ ғасырдың басын қамтиды. Сегіз опера ресми түрде ұжымдық деп танылды: А.Жұбанов пен Л.Хамидидің «Абай» (1944), Е. Брусиловский мен М. Төлебаевтың «Амангелді» (1945), А. Жұбанов пен Л. Хамидидің «Төлеген Тохтаров» (1949), В. Великанов пен Л. Хамидидің «Бес дос» (1948), Н. Тілендиев пен К.Қожамяровтың «Алтын таулар» (1961), Е. Рахмадиев, Г. Гризбил, А. Бычковтың «Степное зарево» (1967), А. Жұбанов және Ғ. Жұбанованың «Құрманғазы» (1987), А. Жайым мен А. Жайымовтың «Сұлтан Бейбарыс» (2007) операсы. Бұдан басқа, ұжымдық авторлықтың қасиеттері басқа қазақ операларының құрылуы мен кейінгі қойылымдарында көрініс табады. Сондықтан да осы диссертациядағы **негізгі зерттеу нысаны** — (қазақ операсының толық тарихында (1934–2020) ресми түрде ұжымдық деп белгіленгендері ғана емес, сол сияқты жеке авторлықпен жазылған шығармалар (Е.Брусиловский «Қыз Жібек», М. Төлебаев «Біржан мен Сара»).

Ұжымдық авторлық мәселенің өзектілігі — бірлескен авторлықта жасалған көркем туындылардың көптеген үлгілерін ұсынатын музыкалық тәжірибе мен олар туралы ғылыми білімнің, операның дамуындағы композиторлар шығармашылығының рөлі мен оның өткені мен бүгінгісі туралы білімнің жеткіліксіздігінің арасындағы қайшылықты шешу болып табылады. Қазіргі заманғы шығармашылық іс-әрекеттегі әртүрлі бірлестіктер формаларының маңыздылығы кейде нәпсіқұмарлықпен, тіпті біржақтылықпен қарайтын опера мұрасындағы ұжымдық авторлығына басқаша көзқарас қалыптастыруды мәжбүр етеді.

Аталған зерттеудің **мақсаты** қазақ операсының тәжірибесі негізінде ұжымдық авторлықтың тарихи және мәдени заңдылықтарын, оның шығу тегін, өзіне тән қасиеттері мен тарихи нысандарын анықтау болып табылады. Композиторлардың шығармашылығы опера өнерінің объективті қасиеттерінің бірі екенін растайтын қазіргі заманғы музыкалық мәдениет музыкатанудың

алдына ұжымдық авторлық құбылыстарды аксиологиялық аспектісінде ғана емес, онтология мен эпистемологияның пәні ретінде де түсіну қажеттілігін қояды. Композиторларды біріктірудің көркемдік уәждері музыкалық шығармашылықтың бірегейлігімен, музыкалық мәдениет контекстінде және белгілі бір тарихи кезеңде опера жанрының дамуымен, сондай-ақ кейінгі қойылымдар мен редакциялардағы опера туындысының өмірімен байланысты.

Зерттеу дәрежесі. Дербес ғылыми проблема ретінде ұжымдық авторлықтың феномені осы уақытқа дейін арнайы музыкатану түрінде зерттелген емес. Әдетте, жеке жазылған шығармалар ғана зерттеліп келді. Композиторлардың ұжымдық шығармашылық тәжірибесі теорияда белгілі бір түсінік таба алмады және бұл құбылыс туралы идеялар оның музыка тарихында атқарған тарихи және мәдени рөліне сәйкес келмейді.

Қазіргі заман музыкатану ғылымында ұжымдық авторлық тақырыпқа арналған жұмыстар өте аз. Қазақ операсындағы ұжымдық авторлықты зерттеу үшін осы тақырыпқа қатысы бар бірнеше бағыттағы әдебиеттер зерттелді. Зерттеудің бірінші тобына опера тарихы бойынша жұмыстар кірді. Зерттеулер ұжымдық опералардың алуан түрлілігін, олардың жанрлық көңіл-күйін және музыкалық театрдың ертедегі даму кезеңіне қатысын көрсетеді. Бір қызығы, Батыс Еуропа музыкасындағы арнайы тарихи зерттеулерде (Р.Роллан, Г.Кречмар) ұжымдық опералар туралы ештеңе айтылмаған. Олар seria операсын зерттеуге бағытталған, ал ұжымдық ынтымақтастық композиторлардың шығармашылығы әзіл-күлкі (комикалық) опера жанрында орын алған, ол Франция мен Ресейде кең таралған. Бірлескен авторлық тәжірибе туралы ақпарат «The New Grove Dictionary of Opera» энциклопедиясының (А. Бертон, Ф. Буальдьё, Р. Крейцер, Ф. Паэр, Л. Керубини, Д.Обер және т.б.) ұжымдық авторлықта жазылған жеке композиторларға арналған шолу мақалаларында бар.

Тарихи зерттеулер көрсеткендей, алғашқы ұжымдық опералар еуропалық мәдениеттегі жанрдың қалыптасу кезеңіне жатады, олардың авторлары итальян композиторлары Жакопо Пери, Джузеппе Каччини және Оттавио Ринуччини («Дафна», «Медоро мен Анжеликаның үйленуі») (1597).

Қазақ операларының зерттеулерінде олардың дәстүрлі музыкалық мұрамен байланысына және оның операдағы музыкалық материал мен композицияда көрініс табуына қатысты мәселелер кеңінен ұсынылған. Жекелеген композиторлардың шығармашылығын зерделеу кезінде, әдетте, опера шығармаларына үлкен көңіл бөлінеді, олардың жанрлық, драматургиялық, композициялық ерекшеліктері сипатталады, шығу тарихы мен қойылымдары қарастырылады (С.Күзембаева, Н.Кетегенова, Т. Жұмалиева, Д. Бейсалиева, Г.Абулғазина, А. Омарова және т. б.).

Қазақстандық музыкатану әдебиетін зерттеу және талдау көрсеткендей, ұжымдық авторлық мәселелері арнайы қарастырылмаған, дегенмен қазақ

операсының тарихында осындай туындылар болған, солардың бірі, көптеген еңбектерде зерттелген А.Жұбанов пен Л.Хамидидің «Абай» операсы Қазақстан опера өнерінің жарқын жетістіктеріне жатады. Мұның субъективті себептері тақырыптың өзінің күрделілігімен байланысты. Музыкатанушылар шығармашылық тұлғаның беделіне, оның танылуына, тағдыры мен жадына қатысты мәселелерді көтермейді. Біздің ойымызша, авторлықтың композиторлық шығармашылықты құру мәселелерінің шеңберіне кіретіндігінде, ал қазақстандық музыкатануда ұзақ уақыт бойы қазіргі заман музыкасының ұлттық тамыры өзекті проблема болып танылған.

Бірлескен авторлықтың жалпы көрінісін туысқан ұлттық музыкалық мәдениеттерде көрсету үшін Орталық Азия (бұрынғы Орта Азия) және Ресей композиторларының опералық шығармашылығына арналған еңбектер зерттелді. Бірлескен авторлықтың таралуы опера жанрының негізін қалаушылардың шығармашылығымен дәлелденеді (С.Василенко, М. Ашрафи «Буран», Р. Глиэр, Т. Садықов «Лейли и Меджнун», Д. Гаджиев, К. Караев «Вятян», В. Власов, А. Малдыбаев және В. Фере «Аджал ордуна», А.Шапошников, Ю. Мейтус, Д. Овезов «Лейли и Меджнун», А. Зноско-Боровский, В. Мұхатов «Ақпамық» және т. б.). Одақтас республикалардың опера өнеріндегі бірлескен шығармашылық тәжірибесі «Советская музыка» журналында сынға ұшырады, оның беттерінде (1940–1950 жылдары) ұлттық операның мәселелері белсенді талқыланды.

Тақырыпты зерттеу үшін диссертацияда қойылған ұжымдық авторлық проблеманы терең түсінуге жанама түрде әкелетін ғылыми әдебиеттер тартылды. Бұл опера қойылымдарына арналған зерттеулер. Зерттеу нысаны ретінде музыкалық қойылым соңғы екі онжылдықта ғалымдардың назарын аударды. Дирижерлік интерпретациялардың алуан түрлілігіне байланысты опералық мәтіннің вариативтілігі мен өзгергіштігі ашылады, бұл «ұжымдық шығармашылықтың әрдайым болжанбайтын нәтижесі», ол спектакльдің «авторлық мәселелерін» қозғайды. Опералық спектакльді жіктеуге арналған бірқатар мақалалар жүйелік параметрлерге енеді: партитура мен либреттодағы өзгерістердің (редакция) болуы, сипаты мен дәрежесі, бұл ұжымдық шығармашылық пен авторлықтың көріністерімен де байланысты (Е.Цодоков, О. Макарова, Е. Кривоногова).

Зерттеу әдіснамасы. Бастапқы әдіснамалық негіз — ұжымдық авторлықты білудің үш әдісі. Біріншіден, бұл ұжымдық шығармашылықпен тығыз байланысты. Екіншіден, бұл бөлшектенбейтін тұтастық. Сондықтан да зерттеудің міндеті авторлардың нақты қатысу үлесін және әрбір автордың орындаған жұмысының түрлері мен көлемін анықтау емес, Қазақстанның музыкалық-сахналық шығармаларының қасиеттері мен опера өнерінің даму ерекшеліктерін анықтататын ұжымдық авторлық белгілерін іздеу болып табылады. Үшіншіден, ол ресми түрде белгіленген композиторлар тобымен

жазылған опералармен шектелмей, басқа да көптеген ұжымдық көріністер зерттеледі.

Диссертацияда қойылған мақсатқа жету үшін келесі принциптер мен зерттеу әдістері қолданылады. Авторлар ұжымы жазған қазақ опералары **тарихи принцип негізінде** нақты уақытта қарастырылады. Бұл ұжымдық авторлық құбылысты жалпы және сонымен бірге белгілі бір кезеңге тән деп көруге мүмкіндік береді. Опералардың ұжымдық композициясына деген көзқарастың эволюциясы анықталды. Қазақ операсының алғашқы кезеңі (1930–1950), белсенді даму кезеңі (1960–1980) және опера өнері мен барлық музыкалық мәдениетке жаңа серпін берген тәуелсіздік жағдайындағы қазақстандық қоғамның дамуын қамтитын уақыт (1990–2020) ерекшеленеді.

Жанрлық тәсіл — ұжымдық шығармашылық пен авторлық құбылыстар тек қазақ музыкасына ғана тән емес, ол жалпыға бірдей ортақ құбылыс ретінде қарастырылады. Музыкалық жанрлар жүйесі мен туындылардың жанрлық шарттылығына сүйене отырып, музыкада ұжымдық шығармашылықтың таралу кеңістігі құрылады және ұжымдық авторлық мүмкіндігі бар музыкалық жанрлар анықталады. Жанрлық алғышарттар қазақ операсындағы ұжымдық шығармашылық пен авторлықтың негізін қалады.

Мәдениеттану тәсілі — қазақ опералары белгілі бір кезеңде мәдени сұраныстарын шешумен тығыз байланыста қарастырылады. Музыканы ұжымдық түрде жазудың сыртқы себептері авторлар, автор мен редактор арасындағы қарым-қатынасын құрайды. Ұжымдық авторлықтың қасиеттерін анықтау үшін автордың және опера өмірін сипаттайтын қойылымдарды дайындау барысындағы редактордың музыкалық мәтіндері салыстырылады. Салыстыру негізінде редакторлардың түпнұсқа мен авторға деген сын көзқарасы белгіленеді. Бастапқы мәтіннің өзгерістерін анықтау мақсатында редакцияларға мәтіндік талдау жүзеге асырылады.

Өмірбаяндық әдісті қолдану ұжымдық құрылыммен туындаған опералардың шығу тарихы мен композиторлардың шығармашылық қалыптасуының ерекшеліктеріне байланысты. Тарихи және мәдени жағдайлар ғана емес, сонымен қатар шығармашылықтың ішкі рухани, этикалық, психологиялық мотивтері оның көрінісінің әртүрлі формаларында бірлескен авторлықты тудырады.

Ұжымдық авторлық нақты уақыт пен кеңістікке қарамастан музыкалық шығармашылықтың ортақ қасиеті. Сондықтан диссертацияда **салыстырмалы** зерттеу әдісі қолданылады. Қазақ операсының тәжірибесі опера өнерінің жалпы үдерістерімен байланысты.

Жарияланған және қолжазба нұсқаларындағы партитуралар мен клавиірлер, сондай-ақ Е.Брусиловскийдің «Қыз Жібек» (1934), А. Жұбанов, Л. Хамидидің «Абай» (1944), М. Төлебаевтың «Біржан мен Сара» (1946), А.Жұбанов пен Ғ. Жұбанованың «Құрманғазы» (1986) операларының аудио және бейне жазбалары зерттеу материалы ретінде пайдаланылды.

Қорғауға ұсынылатын теориялық ережелер:

Ұжымдық авторлық — композиторлар шығармашылығының қасиеттерінің бірі. Опера мәдениетінде музыкалық және театр өнерінің әртүрлі мамандарының ынтымақтастығын анықтайтын ұжымдық шығармашылықтан ұжымдық авторлықтың айырмашылығы — ол көркем өнер өнімін көпшілік алдында ұсынудағы тек жиынтық құқыққа ғана қатысты емес. Ол музыкалық мәтін түрінде көркем шығарма жасаудағы композиторлардың ынтымақтастығын сипаттайды. Операларды жасау үшін композиторлар қауымдастығы әртүрлі ұлттық музыкалық мәдениеттерде және тарихи дамудың әртүрлі кезеңдерінде ұсынылған.

1. Белгілі бір жанрлық жағдайлар композиторлардың бірлескен жұмысына бейім. Операның құрылымында, басқа музыкалық-сахналық жанрлар сияқты, өзінің бөлінуі мен оқшаулануының ерекше белгілері бар. Олар бірнеше композиторларға музыкалық мәтінді шығаруға қатысуына мүмкіндік береді.

2. Операны туындырудағы композиторлардың бірлескен авторлығы екі түрде көрінеді. Нақты ұжымдық авторлық дегеніміз — бірнеше композиторлардың ынтымақтастығымен жасалған опералар. Ол авторлық құқықта бекітілген және ресми түрде музыкалық мәтінде көрсетілген. Ұжымдық авторлықтың жасырын көрінісі жеке авторға ие, бірақ белгілі бір факторлардың әсерінен басқа (немесе бірнеше) автордың қатысуын көрсететін музыкалық мәтіннің белгілері бар шығармаларда кездеседі.

3. Қазақ операсындағы ұжымдық авторлық Қазақстанның опера мәдениетінің қалыптасу кезеңінде маңызды рөл атқарды. 1930–1960 жылдары ұжымдық опералардың көптеген үлгілері жасалды. Олар жалпы әлемдік опера практикасына тән ұжымдық авторлықтың әртүрлі нысандарын ұсынады.

4. Қазақ операсының тарихы оның музыкалық-сахналық салада, атап айтқанда — опера практикасында пайда болу заңдылығына негіз болған ұжымдық авторлықтың объективті факторларын көрсетеді. Бес негізгі фактор опера жанрындағы композиторлардың шығармашылығын анықтайды.

5. Операны құруда композиторларды біріктіруге уақыт факторы үлкен әсер етеді. Ол опер өнерінің қалыптасуының алғашқы кезеңінде ұжымдық авторлықтың басым болуынан көрінеді. Көбінесе композиторлар бірлескен авторлықтың уақытша артықшылықтарын тапсырыс берушінің (театр дирекциясы, продюсер және т.б.) музыка жазуға бөлінген уақытының шектелуіне байланысты пайдаланды.

6. Композитордың кәсіби қалыптасу кезеңінде мұғалім мен оқушы арасындағы қарым-қатынас бірлесе құру жағдайын жасайды. Ұжымдық авторлықтың кәсіби факторы мұғалімнің күрделі жанрдағы шығармаларды жазу тәжірибесін игеретін оқушыға тиесілі авторлық музыкалық мәтінді құруға қатысуымен көрінеді. Бірлескен авторлықтың жасырын формасы

мұғалімнің кәсіби беделін тануға негізделген, оның қатысуы көркем шығарманың сәтті құрылуына әсер етеді.

7. Ұжымдық авторлықтың өмірбаяндық факторы бір автордың музыкалық-сахналық шығармасы композитордың кенеттен қайтыс болуының себебінен аяқталмай қалғанда және оны басқа адам аяқтаған кезде әрекет етеді. Бірлескен авторлар рөліне тек композиторлар ғана емес, дирижерлер, редакторлар, текстологтар да қатысады. Аяқталмаған жұмыс өзінің тұтас мәтіндік көрінісі барысында жасырын ұжымдық авторлық қасиетке ие болады.

8. Композиторларды біріктірудің рухани-адамгершілік факторы пікірлес композиторлардың бірлескен авторлығын көрсетеді. Композиторлардың рухани-адамгершілік бірлігінде дүниеге келген шығармада бірлік пен тұтастық қасиеттері бар, олар әр композитордың үлесін бөлек қарастыруға мүмкіндік бермейді.

9. Операдағы ұжымдық авторлықтың қасиеттері шығарма жасалғаннан кейін, операның сахналық көрінісінде көрінуі мүмкін. Композиторлардың бірлескен авторлығының мәдени факторы — операның құрылғаннан кейінгі тағдыры қойылымдарға байланысты және оны жүзеге асыруға дирижерлер, продюсерлер, режиссерлер кіреді, олар операның сахналық мәтініне ғана емес, музыкалық мәтініне де өзгерістер енгізе алады. Олар музыкалық-сахналық шығарманың жасырын авторлары болады.

10. Ұжымдық авторлықта жасалған опералар опералық мұраның шағын, ерекше бөлігін құрайды. Ұжымдық авторлықтың болмысы олардың аксиологиялық түсіндірілуіне негіз бола алмайды. Ресми түрде жеке музыка авторы бар опералар сияқты, олар көркемдік құндылықтың жалпы талаптарына сәйкес болу керек.

Ғылыми нәтижелері. Диссертация композиторлардың бірлесіп құрылуы опера өнерінің объективті қасиеттерінің бірі екенін растайды. Қазақ операсының тарихында композиторлардың ұжымдық бірлескен авторлығында құрылған опералардың рөлі белгіленді. Е.Брусиловскийдің «ҚызЖібек», А.Жұбанов пен Л. Хамидидің «Абай», М. Төлебаевтың «Біржан мен Сара», А. мен Ғ. Жұбановтардың «Құрманғазы» ұлттық операсының көрнекті үлгілерін құрудағы шығармашылықтың бірегейлігі ашылды. Музыкалық-сахналық өнердегі ұжымдық шығармашылықпен байланысты кейінгі қойылымдар мен редакциялардағы опералық шығармалардың өмірі көрсетілген. Қазақ операсының үлгісінде ұжымдық авторлықтың жанрлық алғышарттары мен көрініс формалары айқындалды, композиторлардың тең авторлығының заңдылығына негіз болған негізгі факторлар анықталды.

Жұмыстың теориялық маңыздылығы — ұлттық опера өнерін зерттеу тәжірибесі ұжымдық авторлықты опера өнерінің қасиеттерінің бірі ретінде түсіну, оның заңды көрінісінің бес факторын белгілеу, бірлескен авторлықтың түрлерін анықтау (нақты және жасырын) сияқты теориялық ережелермен

байытылатындығында. Бұл ережелер қазақ операсы тарихындағы ұжымдық шығармашылық пен авторлықтың маңызды рөлін көрсетеді.

Жұмыстың практикалық құндылығы композиторлардың бірлескен авторлығын зерттеудің бастапқы қағидасында ғылыми тәжірибеде жалпы қабылданған аксиологиялық аспектіден бас тарту және опера жанрындағы ұжымдық туындыларды опера өнерінің жалпы проблемалары тұрғысынан қарастыру ұсынылатындығында. Ұжымдық шығармашылық пен авторлықтың арасындағы айырмашылық режиссерлер, дирижерлер, продюсерлер және т. б. Маңызды рөл атқаратын қойылымдар тұрғысынан қазіргі опера өнерін одан әрі ғылыми тұрғыдан түсіну және бағалау үшін маңызды.

Білім беру тәжірибесі үшін қазақ операсындағы ұжымдық авторлықты зерттеу маңызды, өйткені Қазақстандағы музыкалық-сахналық жанрлардың қалыптасу, даму және өркендеу тарихы толық ашылады. Композиторлардың шығармашылық өмірбаянының ерекшеліктері және бірлескен авторлықта шығармалар жасау процесі музыкалық және тарихи пәндерді игеру үшін қосымша әдістемелік материал бола алады. Ұжымдық опералардың жалпы тарихи кезеңдері, «ҚызЖібек», «Біржан мен Сара», «Абай», «Құрманғазы» опералары бойынша мәліметтер қазақ музыкасының тарихы мен әлем музыкасының тарихы пәндерінде пайдаланылуы мүмкін.

Диссертацияны апробациялау. Диссертация Қазақ ұлттық өнер университетінің «Музикатану және композиция» кафедрасында дайындалды. 2020 жылдың 25 маусымында кафедраның кеңейтілген отырысында талқыланып, қорғауға ұсынылды.

Автор диссертацияның ережелерін үш халықаралық конференциялардағы баяндамаларда, ҚР БҒМ БҒСБК ұсынған басылымдардағы үш ғылыми мақалада, Scopus деректер базасына кіретін журналдағы бір мақалада көрсетті.

Диссертацияның құрылымы кіріспеден, 6 бөлімнен, қорытындыдан, 220 атаудан тұратын пайдаланылған әдебиет көздерінің тізімінен, аудио және бейне жазбалардан, 2 қосымшадан (1597 жылдан 2020 жылға дейін ұжымдық авторлықта жасалған туындылардың деректер базасы, ұжымдық авторлықта жазылған туындылардың титулдық парақтары) тұрады.

Кіріспеде диссертациялық жұмыс тақырыбының өзектілігі ашылып, мақсаты мен міндеттері, зерттеу нысаны мен пәні, әдіснамалық негізі, зерттелу дәрежесі, ғылыми жаңалығы, қорғауға ұсынылған ережелері негізделген, теориялық және практикалық маңыздылығы келтірілген, апробация және жұмыс құрылымы туралы деректер берілген.

«Ұжымдық шығармашылық және авторлық музыканың жалпы ұғымдары» деп аталатын **бірінші бөлімде** «автор», «авторлық», «ұжымдық шығармашылық», «ұжымдық авторлық», «нақты және жасырын авторлық» сияқты терминдердің мазмұнды көлемі көрсетілген. Ұжымдық

шығармашылық және ұжымдық авторлық ұғымдары сараланады. Фольклор мен кәсіби өнердегі авторлықтың көріну формалары қарастырылады. Музыкалық өнердің онтологиялық табиғаты «автор – композитор – орындаушы» жүйесінде ұжымдық шығармашылықтың көрінісін білдіретіні көрсетілген. Редакторлық жұмысты авторлықтың жасырын формасы ретінде анықтау музыкалық өнердегі ұжымдық авторлықтың көріну формалары туралы идеяны кеңейтеді.

«Қазақ операсындағы ұжымдық авторлықтың жанрлық алғышарттары» атты **екінші бөлімде** түрлі музыкалық жанрларда ұжымдық авторлықтың көріну мүмкіндіктері айқындалады. Аспаптық музыка саласында орындаушылар өздерін автор ретінде көрсететін жеке концерттердің каденциясы қарастырылады. Вокалды музыка саласында әнұран жанры ұжымдық авторлыққа ие. ҚазКСР әнұранының тарихы сипатталған. Ұжымдық әнұрандағы эпикалық баяндау, объективті үні, интонациялық жалпылау сияқты жанрлық белгілері себеп болғандығы көрсетілген. Ұжымдық авторлыққа театр-сахна жанрларының құрылымдық ерекшеліктері де ие. Музыкалық-сахналық жанрларда осы жанрлар тобында (опера, оперетта, мюзикл және т.б.) ұжымдық авторлықтың кеңінен таралуына себеп болған құрылым мен мазмұн түрінің негізгі белгілері айқындалады.

Ұлттық опера мектептерінің тарихында ұжымдық авторлық олардың қалыптасу кезеңінде кең таралған. Операларды жасау үшін композиторлар бірлестігінде уақыт факторы негіз ретінде анықталады. Авторлар уақыт шектеулі болған кезде, көбінесе операларды әр түрлі іс-шараларға қатысты шұғыл құру үшін ынтымақтастыққа жүгінді. Қазақ опера өнерінің қалыптасу кезінде кәсіби «бекем емес» ұлттық композиторлардың неғұрлым кәсіби композиторлармен шығармашылық одақтастыққа бірігуіне түрткі болған. Опера туындыларын бірлестікте жазуға әлеуметтік мемлекеттік тапсырыстың маңызы зор болды. Ұлттық опера мектептерінің қалыптасу кезеңінде мемлекеттік тапсырыс бойынша отыздан астам ұжымдық опера шығармалары жасалды.

Үшінші бөлімде «Қазақстанның кәсіби композиторлық мектебінің дәстүрлері және оның қалыптасу кезеңіндегі шығармашылық ерекшеліктері» әр түрлі композиторлық мектептердегі мұғалім мен оқушы арасындағы қарым-қатынастың рөлі қарастырылады. М.Төлебаевтың кәсіби қалыптасуының ерекшеліктері және оның бұл процеске Қазақстанның композиторлық мектебінің негізін қалаушы — мұғалімі Е. Брусиловскийдің қатысуы анықталды. Оның «Күнделіктері» негізінде Е.Брусиловский мен М. Төлебаевтың шығармашылық ынтымақтастығының тарихы, сондай-ақ Е.Брусиловскийдің «Біржан мен Сара» операсын жазудағы рөлі көрсетіледі. Е.Брусиловский «Біржан мен Сара» операсының тарихында жасырын бірлескен автор ретінде әрекет етеді деген болжам ұсынылады. Е.Брусиловскийдің М.Төлебаевқа әсер ету дәрежесін негіздеу үшін орыс

композиторлық мектебінде композиторлық шеберлікті оқыту дәстүрлері қарастырылады. Ұзақ уақыт бойы отандық музыкатануда кәсіби музыкалық мәдениеттің қарқынды дамуын талап ететін идеологиялық бағытқа байланысты тарихты мифологизациялау және фактілерді безендіру тенденциясы басым болды деп санауға болады. Біздің ойымызша, мұғалім ретінде Е.Брусиловский операның музыкалық материалын өңдеп қана қоймай, оны жасырын автор болып жазып шығаруға да қатысқан.

«Абай» операсын жазу барысындағы А.Жұбанов пен Л. Хамидидің шығармашылық одағы» атты **төртінші бөлім** осы композиторларды біріктірудің сыртқы және ішкі себептерін зерттеуге арналған. А.Жұбанов пен Л. Хамидидің кәсіби қалыптасуының ұқсас жолдары, олардың көпжақты қызметінің жалпы салалары, композиторлық шығармашылықтың бірдей жанрлық салалары және Абайдың ұлттық мәдениеттегі рөлі туралы көзқарастардың бірлігі анықталды. «Абай» операсының табысты тағдырында операның интонациялық мазмұнында және Абай бейнесін түсіндіруде көрініс тапқан композиторлардың рухани–этикалық бірлігінің мәні белгіленеді. Түпнұсқа құжаттарды, авторлардың, куәгерлердің және замандастардың сөздерін қолдану негізінде осы операны жазу кезінде ұжымдық авторлықтың күрделі мәселелері айқындала түседі. Операның әуезді материалы талданып, Абай партиясының Абай әндеріне тән ладо-ритмикалық айналымдармен интонациялық байланыстарының шеңбері анықталды. Операның музыкалық материалын талдауы көрсеткендей, бұл шығармада композиторлардың рухани-адамгершілік жақындығы операның музыкалық-стистикалық бірлігіне әкелді, бұл ұжымдық авторлықты осы құбылыстың көркемдік мағынасында қабылдауға мүмкіндік берді.

«А. және Ғ. Жұбановтардың «Құрманғазы» операсы: ойды жеке жобалаудан ұжымдық авторлыққа» атты **бесінші бөлімде** «Құрманғазы» операсының авторлығына қатысты мәселелер айқындалды. 2009 ж. жаңа басылымда жарыққа шыққан клавир мен партитураның әртүрлі түпнұсқалармен (қолжазбалармен, осы шығарма туралы ғылыми мақалалармен) сәйкессіздіктері анықталды. Операның құрылу тарихы және оның екі авторы – А. және Ғ. Жұбановтардың операны жүзеге асыруға қатысуы қарастырылады. А. Жұбановқа қатысты операның жобасының, материалының, сюжетінің, либреттосының, ал Ғ. Жұбановаға қатысты музыкалық мәтін композициясы мен драматургиясының авторлығы анықталды. Клавирдің титулдық парағы мен партитураның қолжазбамен белгіленген алшақтығы текстологияға қатысты ғылыми сипаттағы шешілмеген мәселелерді көрсетеді. А. Жұбановтың шығармашылық өмірбаянында Құрманғазы туындысына арналған жеке ниеті пайда болуының басты себептері айқындалады. Оның автор ретінде қатысуы операның музыкалық материалы мен либреттоның қалыптастыруда көрсетілген. Ғ.Жұбанованың қатысуы жобаны аяқтауға қосылуы, операның музыкалық

мәтінін ұжымдық шығарма ретінде іске асыру кезеңдері айқындалады (радио-опера, опера).

Алтыншы бөлімінде «Е.Брусиловскийдің «Қыз-Жібек» операсы: ұжымдық шығармашылық пен авторлық қойылымдар тарихында» операның негізгі музыкалық редакциялары мен ондағы авторлық және авторлық емес материалдардың арақатынасы баяндалады. Ұлттық операның бірінші үлгісі композитордың қойылымы мен тұсаукесеріне қатысқан қазақ халық әндерін орындаушылармен бірлескен шығармашылығының бірегей үлгісі ретінде қарастырылады. Авторлық редакциялар туралы мәліметтер негізінде операның музыкалық мәтініне өзгерістер енгізіледі. Кейінгі қойылымдарда музыкалық редакциялардың қажеттілігі музыкалық-драмалық спектакльді операға қайта өңдеумен анықталды. «Астана Опера» театрының «Қыз Жібек» қойылымында (2017 ж.) авторлық мәтіннің айтарлықтай өзгеруі редактор Ә. Мұхитдиновтың жаңа музыкалық материалды енгізуіне байланысты болды. Бұл басылымды ұжымдық авторлықтың жасырын түрі ретінде қарастыруға болады. Партитураларды салыстыру 2017 жылғы басылымдағы музыкалық мәтіннің ең үлкен өзгерістерге ұшырағанын көрсетті. Онда түпнұсқаның негіздері айтарлықтай өзгеріске ұшырады — ырғақтық, фактуралық құралдары, сондай-ақ композиция нөмірлері мен бөлімдері. «Қыз-Жібек» операның қойылымдары мен редакциялары туралы білім Қазақстанның музыкалық мәдениетіндегі алғашқы ұлттық туындысының өмірі туралы түсінуді кеңейтеді.

Қорытындыда зерттеудің негізгі қорытындылары келтірілген. Зерттеу көрсеткендей, ұжымдық авторлық — бұл ауқымды тақырып. Ол музыка мәдениетін дамытудың ішкі мәселелеріне тоқталмайды. Біріншіден, ол қазақ операсын жалпы опера өнерінің дамуының үдерістерімен тығыз байланыстырады. Жұмыста шетелдік және орыс операларының тәжірибесінен алынған әртүрлі үлгілер композиторлардың опера жанрындағы бірлескен шығармашылығы операның пайда болуы, шығармашылық процесі, сахналық қойылым сияқты құбылыстармен байланысын көрсетеді.

Екіншіден, мәселенің шешімдер мүмкінділігінің күрделілігі мен әртүрлілігі пәнаралық байланыстармен де түсіндіріледі. Операны музыкалық өнер жанры ретінде зерттеу оның синтетикалық өнер түрі ретіндегі ерекшеліктерін және опералық-симфониялық дәстүрдің барлық академиялық жанрлары арасында оның ерекше әлеуметтік-мәдени мақсатын түсінумен байланысты. Қазақ операсындағы бұрынғы жұмыстардан айырмашылығы, ұжымдық авторлық мәселесі операны жанды қойылым ретінде зерттеуді жаңа деңгейге шығарды.

Үшіншіден, қойылған проблемаларды шешу бұрынғы әдіснамалық дәстүрлер шеңберінде мүмкін болмады. Композиторлардың бірлескен шығармашылық көріністерінің заңдылықтарын түсіну үшін операға музыкалық мәтін ретінде қарау керек болды, ол тыңдалған шығарма ретінде

әрдайым «ашылған сайын» ғана емес, сол сияқты сахналық мәтінге «кіретін» туынды ретінде қарастырылуы керек. Музыка мен театрдың өзара әрекеттесуінің жолында композитордың авторлық түпнұсқа мәтіні түрлі өзгерістерге ұшырайды. Диссертацияда музыкалық редакцияларға салыстыру жүргізіліп, авторлық мәтіннің өзгеруіне қойылымдардың еткен әсері зерттелген.

Осы диссертациядағы қазақ операсының ұжымдық шығармашылығы мен авторлықтың заңдылықтары опера өнерінің жалпы тарихы мен теориясы тұрғысынан және көркемдік шығармашылықтың басқа түрлеріндегі бірлескен авторлықтың рөлін ескере отырып жүргізілді. Қазақ операларын жазып шығару мен олардың сахналық өміріндегі композиторлар мен режиссер-қоюшы шығармашылық топтың ынтымақтастық тәжірибесі өнердің басқа салаларында ғалымдардың ұжымдық авторлықтың тарихи және мәдени маңыздылығы туралы ғылыми тұжырымдарын дәлелдейді.

Диссертация тақырыбы бойынша жарияланымдар тізімі:

а) ҚР БҒМ БҒСБК ұсынған басылымдарда:

1. Мусаходжаева С. Евгений Брусиловскийдің «Қыз-Жібек» операсы, өндіріс тарихындағы музыкалық мәтін эволюциясы // ҚазҰУ Хабаршысы им. Әл-Фараби, Мәдениеттану және саясаттану сериясы. № 1 (67). – Алматы, 2019. – Б. 30–42.

2. Мұсаходжаева С. Қазақ КСР Мемлекеттік әнұраны: ұжымдық шығармашылық және авторлық тарихы // ЕҰУ Хабаршысы. Гумилев Л.Н. No 3 (124). – Астана, 2018. – Б. 70–80.

3. Мусаходжаева С. «Абай» операсы А.Жұбанов пен Л.Хамиди: композиторлардың бірлескен авторлығының рухани-этикалық негіздері // Қазақстан ғылымы және өмірі. № 5/1. – Нұр-Сұлтан, 2020. – Б. 361–367.

б) Scopus мәліметтер базасында:

4. Джумакова У., Мусаходжаева С. Операдағы ұжымдық шығармашылық және авторлық: Қазақстанның музыкалық мәдениетінің тарихи тәжірибесі // Музыка ғылымының мәселелері. №1. – Уфа, 2019. – Б. 99–106.

в) халықаралық ғылыми

және ғылыми-практикалық конференциялар:

5. Мұсаходжаева С. Қазақ операсындағы ұжымдық авторлық. Мәселені шешуге қарай // Жаһандану әлеміндегі музыкалық дәстүрлер. Бірінші Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Баку, 2017. – Б. 45–48.

6. Мұсаходжаева С. Е.Брусиловскийдің «Қыз-Жібек» операсын жасаудағы дәстүрлі музыканттардың рөлі // Дәстүрлі музыка: тарих және теория мәселелері. Құрманғазы Сағырбаевтың 200 жылдығына арналған дәстүрлі музыка фестивалі аясындағы халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Алматы, 2018. – Б. 252–255.

7. Мұсаходжаева С. «Астана Опера» қойылымдарындағы қазақ опера классикасы // «Музыкалық театрдағы опера: тарих және қазіргі заман» бірінші халықаралық ғылыми конференция материалдары. – Мәскеу, 2019. – Б. 354–367.